

2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Бордовская Н. В. Педагогика / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – С. Пб. : Питер. – 2000. – 304 с.
4. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
5. Грибан Г. Взаємозв'язок у вивченні мови та літератури / Г.Грибан // Дивослово. – № 2. – 1998. – С. 19–22.
6. Гриньова В. М. Засоби реалізації ціннісних парадигм / В. М. Гриньова // Ткачова Н. О. Ціннісні парадигми освіти. – Харків : Видавнича група «Основа», 2005. – С. 109–113.
7. Добровольська Л. П. Екологічна культура як професійна цінність духовного світу майбутнього педагога / Л. П. Добровольська, О. В. Лобода, І. С. Третякова // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – 2013. – № 1 (10). – С. 21–31.
8. Добровольська Л. П. Психолого-педагогічні проблеми фахового відбору як визначального етапу в процесі підготовки майбутнього вчителя / Л. П. Добровольська // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 185. Педагогіка та психологія. – Чернівці : Рута. – 2003. – С. 20–28.
9. Добровольська Л. П. Фаховий відбір абітурієнтів педагогічного вузу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук, спец. : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Добровольська Лариса Пантеліївна. – К., 2001. – 231 с.
10. Черепанова С. О. Філософія родознавства : навч. посіб. / Черепанова С. О. [передм. проф. В. Г. Скотного]. – К. : Т-во «Знання», КОО. – 2008. – С. 82–84.
11. Чорна Л. Г. Творчі мовленнєві здібності та їх виявлення в старшому шкільному віці / Л. Г. Чорна // Розвиток творчих здібностей дітей засобами мовлення : зб. наук. пр. / [відп. ред. А. М. Богуш]. – Вип 13. – К. ; Запоріжжя, 1998. – С. 199–214.

УДК 159.922

Ольга Корніяка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

Подана характеристика поняття самоздійснення людини в життєдіяльності – зокрема, у професійній діяльності. Аналізуються психологічні особливості професійного самоздійснення викладача вищої школи. Створена психологічна модель фахівця науково-педагогічного профілю – у плані його самоздійснення у професії.

Ключові слова: *життєве самоздійснення, професійне самоздійснення, особистісне самоздійснення, науково-педагогічна й комунікативна діяльність, комунікативна компетентність.*

The article is dedicated to the analysis of the psychological peculiarities of self-fulfilment of a instructor as a professional. The article is disclosed the psychological content of the phenomenon «life self-fulfilment of a human» – in particular professional self-fulfilment. Self-fulfilment model of the pedagogic-scientific professional is created on the basis of the psychological research.

Keywords: *life self-fulfilment of a human, professional self-fulfilment, personal self-fulfilment, scientific-pedagogical and communicative activities, communicative competence.*

Актуальність дослідження. Реалізація нових пріоритетів у життєдіяльності українського суспільства – орієнтація на гуманізм, духовність, діалогіч-

ність взаємин, інтеркультурну спрямованість і, з іншого боку, на професіоналізм, майстерність і креативність – безпосередньо пов'язана з потребою в постійному особистісному і професійному зростанні соціальних суб'єктів. Таке зростання визначає успішність їх життєдіяльності в суспільстві, що забезпечується через постійний розвиток самосвідомості, самопізнання, безперервну професійну самоосвіту, самоактуалізацію, творче самовираження, самореалізацію у професії та особистому житті і, зрештою, через досягнення вершини життєвого сходження – особистісного і професійного самоздійснення. Усі названі обставини й зумовили актуальність дослідження, спрямованого на з'ясування психологічних аспектів професійного самоздійснення викладача вищої школи як однієї з ключових постатей у професійній підготовці та соціальному сходженні суб'єкта діяльності.

Для з'ясування особливостей і закономірностей професійного самоздійснення викладача вищої школи треба передусім розкрити *специфіку* цієї соціономічної професії, що виявляється в предметі, завданнях, засобах та умовах її здійснення. Наступним кроком має бути визначення взаємовідповідності цієї професійної реальності й особистості суб'єкта діяльності, його мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, комунікативних та інших особливостей і можливостей, відповідності професійно-адаптивної поведінки нормам і правилам виконуваної ним діяльності. Саме забезпечення такої відповідності людини і професії, що відбувається в професійній діяльності не відразу і не завжди, є *передумовою професійного самоздійснення* як безперервного процесу цілеспрямованого професійного розвитку і як досягнення професійної досконалості.

Виклад основного матеріалу. В наш час понятійний апарат психологічної науки, у тому числі психології професійної діяльності, поповнився ще одним поняттям – це поняття «самоздійснення» людини в життєдіяльності, що передає вияв її «самості». У результаті історико-системного аналізу дослідникам (В.Є.Клочко, Є.Кемеров, І.О.Логінова, М.К.Мамардашвілі, Г.І.Петрова, В.В.Стьопін й ін.) удалося простежити «еволюцію» наукової думки щодо розуміння самоздійснення людини, установивши відмітні віхи її розвитку: від *життєздійснення* як *адаптації* до змінюваного світу до *самореалізації*, а потім до *самоорганізації*, коли ініціатива у взаємодії людини й світу належить людині як суб'єкту життєбудівництва й життєдіяльності.

Тим часом огляд психологічної літератури з питання самоздійснення свідчить про відсутність загальноприйнятого розуміння його сутності. У широкому розумінні все багатоманіття названих проявів самості людини може бути представлене як різні моменти, стадії, етапи, сторони здійснюваної людиною життєдіяльності в суспільстві, різні форми її життєвого самоздійснення.

Адже відомо, що впродовж процесу професійного самоздійснення змінюються життєві та професійні плани, відбувається зміна соціальної ситуації, провідної діяльності, перебудова структури особистості. Тому й виникла необхідність поділу цього процесу на стадії, етапи. Зокрема, І.О.Логінова наголошує на значущості саме поетапного самоздійснення особистості. Процес самореалізації через діяльність охоплює такі стадії:

- *актуалізація*, або становлення (формування образу «Я», соціалізація, індивідуалізація, потреби, мета, інтерес, воля);
- *розгортання*, або напруження (самопізнання, самоусвідомлення, само-мета, само модель, самовибір, самооцінка, самоконтроль, самоаналіз);
- *розв'язання*, або зняття (саморозвиток, самоздійснення) [11].

Узагальнюючи, зазначимо: найчастіше самоздійснення розглядається або як **процес** постійного самозростання, або як **результат** саморозкриття особистості в життєдіяльності, досягнення життєвих цілей, можливість реалізації проекту життя.

У зв'язку з проблемою дослідження викликає інтерес розроблена В.Д.Шадріковим концепція системогенезу професійної діяльності. В її контексті він розглядає професійне сходження суб'єкта діяльності не як одномоментний акт, а як процес розвитку кожної із складових, підпорядкований розвитку системи в цілому [17]. Звідси, услід за В.Д.Шадріковим, можемо припустити, що професійне самоздійснення скоріше процес досягнення, ніж наслідок вершинних досягнень у професії.

Як показало дослідження, професійне самоздійснення неможливе без особистісного самоздійснення індивіда. Адже його особистість, за К.Вітакером (1998), – це інструмент професії. Вхідження людини у світ професій надає її життю особистісного смислу, дає змогу реалізувати в діяльності саму себе.

Тим часом рух особистості в професійному просторі й досягнення нею вершин професійного самоздійснення визначається, на думку дослідників Е.Ф.Зеєра й Е.Е.Симанюк, трьома смислоутворюючими факторами: вікові психологічні зміни, що зумовлюють періодизацію розвитку особистості; розвиток і перетворення провідної діяльності (спочатку навчально-професійна, потім професійно-освітня і, нарешті, професійна, що різняться за своїм характером); безперервна професійна освіта людини [5].

Повнота самоздійснення залежить від здатності людини ставити такі цілі, які найбільш адекватні її внутрішній сутності. Тому чим зрозуміліше людині її покликання, тобто чим виразніше виступає самовизначення, тим імовірнішим є самоздійснення. Вираженням самоздійснення є цілісність людини [1; 3].

У контексті сказаного наразі розглянемо актуальні аспекти самоздійснення викладача вищої школи як суб'єкта діяльності (і самодіяльності) у сфері освіти й науки.

Головним завданням викладацької діяльності є досягнення професійно-орієнтованої *освіченості*, навчально-професійного *розвитку* й *виховання* професійно відповідальної особистості майбутнього фахівця (соціального об'єкта праці). Тому в основі діяльності викладача, крім ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки, повинна бути й науково обґрунтована система спеціальних знань і вмінь, що належать до тієї галузі знань, якій треба навчати.

Процес діяльності викладача визначають такі умови, як *швидко змінювана* соціально-економічна *ситуація*, *пріоритетні напрями* освітнього розвитку й реформування професійно-освітньої практики тощо.

Специфічні особливості педагогіки вищої школи як галузі педагогічної науки, що ґрунтується на загальній педагогіці і є головним аспектом діяльності викладача у сфері освіти й науки, полягають здебільшого в такому:

- наявність власного предмета, методології, мети й конкретних завдань;
- реалізація концепції безперервної освіти й виховання людини, яка ґрунтується на гуманістичних цінностях суспільства;
- диференціація педагогічних знань з урахуванням особливостей об'єктів навчання й виховання – це представники різних вікових груп і професій.

Сутнісна характеристика професії – професійна діяльність, у якій розкривається її психологічна природа. Згідно з таким розумінням, професійна діяльність викладача вищої школи характеризується низкою ознак: педагогічна, когнітивна, наукова, соціально-комунікативна, методична тощо. Звідси структура професійної діяльності науково-педагогічного працівника має складний характер й охоплює такі діяльності: *педагогічну, когнітивну, комунікативну, наукову, методичну* тощо.

Як відомо, професійну діяльність супроводжує зазвичай професійне спілкування, яке зумовлене її цілями й забезпечує взаємодію її суб'єктів у процесі розв'язання професійних завдань. І саме професійне спілкування є головним засобом професійної – науково-педагогічної – діяльності викладача: його не можна замінити якимись іншими засобами й без нього практичну діяльність неможливо виконати.

Професійне спілкування – специфічний вид діяльності, це «діяльність у діяльності», або комунікативна діяльність. Викладач ВНЗ здійснює комунікативну діяльність у всіх сферах своєї роботи: дидактичній, виховній, методичній, технологічній, управлінській тощо. Така всеохоплююча загальність зумовлює пріоритетність сформованості й розвитку в системі його професійної компетентності передусім *комунікативної компетентності* як ключового інструмента діяльності спілкування.

Ці професіонали здійснюють свою діяльність через педагогічне спілкування, яке реалізується в різних формах: лекція, семінар, практичне заняття, консультація, індивідуальна та групова бесіда, групова дискусія, ділова гра, тренінг та ін., що залежить від потреб тих, хто навчається.

До того професіонали цього типу змушені встановлювати численні комунікативні контакти з різними (за віком, освітою, статусом, статтю тощо) людьми, вони мають емоційно включатися у процес фахового спілкування, повинні правильно організовувати взаємини в системі «людина – людина». Унаслідок цього можуть мати місце емоційне виснаження, деперсоналізація, зниження професійної ефективності, що часом призводить до «професійного вигорання».

У професії викладача вищої школи, як і в соціономічних професіях узагалі, особливе значення має, крім професійної компетентності (опорні знання і ключові, базові вміння), підсистема *психологічної компетентності*, що забезпечує ефективну взаємодію в суб'єкт-суб'єктних відносинах. Відтак, вона передбачає включення до свого складу й комунікативної компетентності. У цьому контексті психологічна компетентність постає як система знань про

людину – індивіда, суб'єкта, особистість та індивідуальність, включену в між-особистісну взаємодію, що забезпечує її ефективність [16, с.303–304].

З-поміж ключових компетентностей (їх вісім) експерти виділяють також *інформаційну компетентність*, що включає навички та володіння інформаційними технологіями й потребує організаційно-методичних заходів.

Тим часом із синергетичних позицій людина є відкритою системою, якій властиві саморух й ускладнення, а також незворотність професійної біографії. Показником відкритості людини у світ і до самої себе виступають, за І.О.Логіновою, *стратегії життєздійснення*: «вони вказують на присутність майбутнього в теперішньому і способи виходу в нього» [12, с.4].

Як показало лонгітюдне дослідження І.О.Логінової, з позиції ставлення людини до життя можна виділити дві головні (полярні) стратегії життєвого самоздійснення: *життя сьогоднішнім*, яке пристосовується до зовнішніх змін, і життя, що визначається як *перспектива життя*, як його можливість, що відкривається майбутнім. Звідси фахівцям (педагогам) з першою стратегією життєвого самоздійснення властиві страх новизни, утруднення у виборі нових форм життєдіяльності, майже повна відсутність зверненості в майбутнє, що блокують процеси самоздійснення. Відповідно для фахівців (педагогів) із другою стратегією самоздійснення характерні побудова нових перспективних планів, пов'язаних із включенням нової події або обставини в життєвий простір. А стійкість життєвого світу цих фахівців в умовах нестійкості життєвої ситуації визначається динамічністю психологічної системи, здатної до самозміни. Крім того, у перших переважає істотною мірою ригідність, а у других такою самою мірою переважає самоактуалізаційний потенціал [12].

Важливу роль у становленні професіонала науково-педагогічного профілю відіграє *мотивація професійної діяльності*, що залежить від пізнавальної потреби як спонуки до інтелектуальної активності, наукового пошуку та педагогічної творчості й спрямована на його саморозвиток, самореалізацію й самоздійснення у сфері професійної діяльності та спілкування.

Стосовно мотивації професійного спілкування, зауважимо також, що в межах педагогічної (і наукової) діяльності слід говорити про *подвійну мотивацію*, зумовлену, з одного боку, цілями супроводжуваної ним діяльності, а з іншого, – безпосереднім комунікативним наміром, що реалізується в процесі спілкування. Ще точніше: у діяльності викладачів ВНЗ можна говорити навіть про *потрійну мотивацію* їх професійного спілкування, бо воно супроводжує не лише їх педагогічну, а й наукову діяльність.

У плані культурної продуктивності особистості О.Б.Старовойтенко розробила модель типізації зайнятих у сфері інтелектуально-ємної праці професіоналів. До них належать і досліджувані нами викладачі ВНЗ, котрі, крім педагогічної, мають здійснювати ще й наукову діяльність.

В основу запропонованої моделі, позначеної як «акмеологічна», покладено єдність різних життєвих відносин цього професіонала, що мають у своїх структурах *мисленнєву, творчо-інтуїтивну, емоційну й рефлексивну домінанти*. Крім того, суб'єкти науки й освіти «нової хвилі» мають поєднувати традиційно «маскулінний інтелект» і «маскулінну творчість» із «фемінінною емоційною

інтуїцією» і «фемінінним синтезом досвіду». Тобто йдеться про паритетне представництво чоловіків і жінок у сучасному науковому середовищі, про потребу «чоловічого» і «жіночого» в особистості, позаяк має місце переважання жінок у сфері гуманітарного знання й галузі освіти.

Якими ж є позитивні потенції й актуальні тенденції в науковому середовищі цих професіоналів?

По-перше, індивідуальний учений (і педагог) у координатах сучасної науки повинен бути технологом, організатором, письменником, популяризатором, педагогом: він має займатися впровадженням своїх наукових розробок у життя й оцінкою їх практичної ефективності [4].

По-друге, продукти наукового пізнання створюються в наш час для речового й соціального прикладання. Знання стало втілюватися в концентровані «рецептурні» рекомендації до практичних дій багатьох користувачів. Звідси виникає потреба в появі професіоналів нового типу, здатних інвестувати свої ідеї в життя і пропонувати конструктивні моделі практики, що мають порівняно з теорією прирощений потенціал перетворювальних дій.

По-третє, виникнення проблеми «інтелектуальної комунікації» як економічного, але повного й системного, передавання знання від його носія тим спеціалістам, із ким він професійно взаємодіє. У зв'язку із цим має змінюватися мова обміну ідеями, «перетікаючи» у форму «складне у доступному», властиву добрим інформаційним моделям.

По-четверте, суб'єкти науки (й освіти), котрі є особливо інтелектуально й морально чутливими, раніше від інших можуть уловлювати результати суспільних змін і нововведень. Звідси йдеться про професійну допомогу цих фахівців у виробленні в членів соціуму соціально важливих морально-комунікативних якостей.

По-п'яте, науково-педагогічна діяльність – це «інтелектуальна творча праця», що має високий культурний статус. Її істотними характеристиками є: збереження й реконструкція системи наукового знання, творча зміна знання і пристосування інновацій до реалій життя, ствердження рівноцінності особистісного й колективного начал пізнання, визнання сильної залежності рівня науки від унікальних талантів індивідуальних учених [15, с.276].

По-шосте, пізнання й самопізнання суб'єктів науки досягає зрілої єдності на основі рефлексивної діяльності. Особистісну рефлексію супроводжує сильне самопереживання.

Зауважимо, що питання рефлексивності ставлення до професії особливо важливе для спеціалістів науково-педагогічного профілю, народжуючи в них прагнення до подальшого руху. Рефлексивність суб'єкта педагогічної діяльності дослідники пов'язують із такими її аспектами: 1) з усвідомленням і способами рефлексії своїх комунікативних дій як здатності до самопізнання-самопостереження, самоаналізу та саморозуміння індивідуально-типологічних детермінант комунікативної діяльності; 2) з потребою у створенні індивідуальних програм комунікативного вдосконалення; 3) з розвитком усіх рівнів – базового, змістовного, операційного – комунікативного потенціалу.

Нарешті, налаштованість на самопізнання й активне виконання рішень є необхідним проявом загальної інтенції до самоактуалізації й саморозвитку [15].

Зі сказаного випливає, що реальним життєвим потенціалом сучасних фахівців науково-педагогічного профілю є **діалогічна комунікація** з іншими людьми, звернена до предмета науки (освіти) й до самих себе. Відтак, суб'єкт наукової (й освітньої) діяльності має володіти, крім традиційно вичленовуваних дослідниками певних знань і навичок, спеціальних здібностей і розвинених професійно важливих якостей, ще й трьома пріоритетними началами – *професійним (інтелектуально-творчим), етичним і рефлексивним* у їхній взаємодії одне з одним.

Відтак, характеристика професіонала складається з розгляду людини як цілісності – *особистості й суб'єкта діяльності*. Суб'єкт діяльності – ініціатор активності з властивою йому свідомістю, волею, здатністю діяти цілеспрямовано, з прагненням до пізнання, з творчим ставленням до навколишнього предметного й соціального середовища [6].

Звідси найважливішими характеристиками суб'єкта, котрий виконує професійну діяльність, є: пізнавальна активність (інформованість, знання, досвід, культура), соціальна спрямованість, сформованість професійно важливих якостей (мотиваційних, когнітивних, операторних, комунікативних, психодинамічних), здатність до розвитку й інтеграції, самодетермінації, саморегуляції та самовдосконалення.

У процесі дослідження виникла потреба у створенні оптимальної моделі фахівця науково-педагогічного профілю – у плані його самоздійснення в професії. Реалізація професійних планів фахівця, котрий належить до комунікативного типу професій, передбачає сформованість у нього таких **характеристик**:

- *професійної, у тому числі комунікативної, ефективності* (або персональних досягнень), що визначається за такими загальними показниками: професіоналізм, майстерність і креативність;

- *мотиваційно-цільової спрямованості на інших* – різних за віком, освітою, досвідом, життєвими позиціями, цінностями, способом мислення тощо – людей;

- *когнітивної активності*, що сприяє постійному вдосконаленню своїх знань і вмінь для досягнення взаєморозуміння з оточенням, розвитку рефлексивності, проектування й реалізації наукових планів, творчості;

- *саморегуляції* (емоційної й вольової) як прагнення до особистісного й фахового вдосконалення з метою відповідати вимогам швидкоплинних соціальних процесів, до розвитку стресо- й емоційної стійкості;

- *комунікативної компетентності* як психологічного інструмента суб'єкт-суб'єктної взаємодії в професійній діяльності;

- *адекватності моделювання* суб'єктом комунікативної діяльності *соціально-перцептивної сутності* інших соціальних суб'єктів, тобто сприймання, розуміння й оцінка суб'єктом соціальних об'єктів своєї праці: інших людей, самого себе, груп, спільностей і т. п. (До речі, професіонали виділяють відповідні феномени, що характеризують умонастрій, поведінку, спосіб життя, форми активності тощо тих представників соціуму, стосовно яких соціономи мають

здійснювати постійну соціальну перцепцію, яка виступає невід'ємною складовою комунікативної компетентності фахівців. До їх числа належить і студентство);

– *стійкості стосовно синдрому «професійного вигорання»*, що виступає як професійна криза в сукупності трьох його основних компонентів: емоційного виснаження, цинізму й професійної ефективності – з урахуванням емоційних, вікових і гендерних його особливостей, а також етапу становлення в професії.

У процесі дослідження ми дійшли таких **висновків**:

- Успішність життєдіяльності соціальних суб'єктів безпосередньо пов'язана з потребою в їх постійному особистісному й професійному зростанні й, зрештою, у самоздійсненні.

- Як показало дослідження, характеристика професіонала складається з розгляду людини як цілісності – *особистості й суб'єкта діяльності*. Професійне самоздійснення неможливе без особистісного самоздійснення індивіда, оскільки його особистість є інструментом професії.

- Дослідження дало змогу створити оптимальну модель фахівця науково-педагогічного профілю – у плані його самоздійснення в професії. В її підґрунті – суб'єктно-діяльнісний підхід, а також узагальнення особливостей мотиваційно-ціннісної, рефлексивної, комунікативної й операційної форм досвіду. Головний мотив цього фахівця – самореалізація в професії. Крім того, враховувалися основні напрями професійної діяльності цього фахівця – педагогічний, науковий, соціально-комунікативний і методичний.

1. Брушлинский А. В. Психология субъекта и его деятельность / А. В. Брушлинский // Современная психология : Справочное руководство / под ред. В. Н. Дружинина. – М. 1999. – 683 с.
2. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / К. Витакер ; пер. с англ – М., 1998. – 208 с.
3. Галажинский Э. В. Системная детерминация самореализации личности : дис. на соиск. уч. степени д-ра психол. наук : 19.00.01. – Томск, 2002. – 320 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие. – Изд. 3-е, перераб. и дополн. – М. : Академический Проект ; Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология социальных деструкций : учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.
6. Иванова Е. М. Психология профессиональной деятельности / Е. М. Иванова. – М. : Персэ, 2011. – 336 с.
7. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – С. Пб. : Питер, 2009. – 576 с.
8. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. ; Воронеж, 1996. – 400 с.
9. Клочко В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (Введение в транспективный анализ) / В. Е. Клочко. – Томск : Томский гос. ун-т, 2005. – 174 с.
10. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М., 1990.
11. Логинова И. О. Психология жизненного самоосуществления / И. О. Логинова. – М. : Изд-во СГУ, 2009. – 279 с.
12. Логинова И. О. Жизненное самоосуществление человека: системно-антропологический контекст : автореф. дисс. на соиск. уч. степени д-ра психол. наук / И. О. Логинова. – Томск, 2010. – 38 с.

13. Мамардашвили М. К. Необходимость себя / М. К. Мамардашвили. – М. : Наука, 1996. – 432 с.
14. Психология общения. Энциклопедический словарь / под общ. ред. А. А. Бодалева. – М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 600 с.
15. Старовойтенко Е. Б. Культурная психология личности : монография / Е. Б. Старовойтенко. – М. : Академический Проект ; Гаудеамус, 2007. – 310 с.
16. Толочек В.А. Современная психология труда : учеб. пособ. / В. А. Толочек. – С. Пб. : Питер, 2005. – 479 с.
17. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М., 1982. – 185 с.